द्वितीयः पाठः

लोभाविष्टः चक्रधरः

[पञ्चतन्त्रं संस्कृतसाहित्यस्य अतीव लोकप्रियो ग्रन्थः। अस्य रूपान्तराणि प्राचीने काले एव नाना वैदेशिकभाषासु कृतानि आसन्। अतएव अस्य संस्कृतभाषायामपि विविधानि संस्करणानि जातानि। पञ्चभिर्भागैर्विभक्तमिदम् अन्वर्थतः पञ्चतन्त्रम्। तत्र मित्रभेदः, मित्रसम्प्राप्तिः, काकोतूकीयम्, लब्धप्रणाशः, अपरीक्षितकारकं चेति पञ्च भागाः सन्ति। अन्तिमस्य भागस्यैव कथाविशेषः पाठेऽस्मिन् संपाद्य प्रस्तुतो वर्तते। अत्र लोभाधिक्यस्य दुष्परिणामः कथाव्याजेन प्रस्तुतः]

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः मित्रतां गता वसन्ति स्म। ते दारिद्र्योपहता मन्त्रं चक्रुः– अहो धिगियं दरिद्रता। उक्तञ्च–

'वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥

'तद्गच्छामः कुत्रचिदर्थाय' इति संमन्त्र्य स्वदेशं परित्यज्य प्रस्थिताः। क्रमेण गच्छन्तः ते अवन्तीं प्राप्ताः। तत्र क्षिप्राजले कृतस्नाना महाकालं प्रणम्य यावन्निर्गच्छन्ति, तावद्भैरवानन्दो नाम योगी सम्मुखो बभूव। तेन ते पृष्टाः– कुतो भवन्तः समायाताः? किं प्रयोजनम्?

ततस्तैरभिहितम्– वयं सिद्धियात्रिकाः। तत्र यास्यामो यत्र धनाप्तिर्मृत्युर्वा भविष्यतीति। एष निश्चयः। उक्तञ्च–

अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।
दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥

तत्कथ्यतामस्माकं कश्चिद्धनोपायः। वयमप्यतिसाहसिकाः। उक्तञ्च–

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति वडवानलम् ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्ध्यर्थं बहूपायं सिद्धवर्तिचतुष्टयं कृत्वा आर्पयत्। आह च- गम्यतां हिमालयदिशि, तत्र सम्प्राप्तानां यत्र वर्तिः पतिष्यति तत्र निधानमसन्दिग्धं प्राप्स्यथ। तत्र स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा निवर्त्यताम्।

तथानुष्ठिते तेषां गच्छतामेकतमस्य हस्तात् वर्तिः निपपात। अथासौ यावन्तं प्रदेशं खनति तावत्ताम्रमयी भूमिः। ततस्तेनाभिहितम्- 'अहो! गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम्।' अन्ये प्रोचुः- 'भो मूढ! किमनेन क्रियते? यत्प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति। तदुत्तिष्ठ, अग्रतो गच्छामः। सोऽब्रवीत्- 'यान्तु भवन्तः नाहमग्रे यास्यामि।' एवमभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः।

ते त्रयोऽप्यग्रे प्रस्थिताः। अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्य अग्रेसरस्य वर्तिः निपपात, सोऽपि यावत् खनितुमारभते तावत् रूप्यमयी क्षितिः। ततः प्रहर्षितः आह- गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम्। नाग्रे गन्तव्यम्। किन्तु अपरौ अकथयताम्- आवामग्रे यास्यावः। एवमुक्त्वा द्वावप्यग्रे प्रस्थितौ। सोऽपि स्वशक्त्या रूप्यमादाय निवृत्तः।

अथ तयोरपि गच्छतोरेकस्याग्रे वर्तिः पपात। सोऽपि प्रहृष्टो यावत् खनति तावत् सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा प्राह- 'भोः गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम्। सुवर्णादन्यन्न किञ्चिदुत्तमं भविष्यति।' अन्यस्तु प्राह- 'मूढ! न किञ्चिद् वेत्सि। प्राक्ताम्रम् ततो रूप्यम्, ततः सुवर्णम्। तन्नूनम् अतःपरं रत्नानि भविष्यन्ति। तदुत्तिष्ठ, अग्रे गच्छावः। किन्तु तृतीयः यथेच्छया स्वर्णं गृहीत्वा निवृत्तः।

अनन्तरं सोऽपि गच्छन्नेकाकी ग्रीष्मसन्तप्ततनुः पिपासाकुलितः मार्गच्युतः इतश्चेतश्च बभ्राम। अथ भ्राम्यन् स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत्। ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत्- 'भोः को भवान्? किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि? तत् कथय मे यदि कुत्रचिज्जलमस्ति।

एवं तस्य प्रवदतस्तच्चक्रं तत्क्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके आगतम्। सः आह- किमेतत्?स आह- ममाप्येवमेतच्छिरसि आगतम्। स आह- तत् कथय, कदैतदुत्तरिष्यति? महती मे वेदना वर्तते।' स आह- 'यदा त्वमिव कश्चिद् धृतसिद्धवर्तिरेवमागत्य त्वामालापयिष्यति तदा तस्य मस्तके गमिष्यति।'

इत्युक्त्वा स गतः। अतः उच्यते-

अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत्।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥

शब्दार्थाः

अधिष्ठाने	स्थाने	स्थल (नगर) में
उपहताः	पीडिताः	पीडित
चक्रुः (Öकृ + लिट्)	अकुर्वन्	किया
आवृतम्	आच्छादितम्	घिरा हुआ
वल्कलम्	स्थूलवस्त्रम्	मोटा वस्त्र
परिधानम्	वस्त्रम्	पोशाक, पहनावा
साहसिकाः	वीराः	वीर
संमन्त्र्य	विचार्य	सलाह करके
परित्यज्य	विहाय	छोड़कर
आर्पयत्	अददात्	दे दिया
निधानम्	(भूमिगतं) धनम्	(भूमि में गड़ा हुआ) धन
यास्यामः	गमिष्यामः	जायेंगे
आप्तिः	प्राप्तिः	पाना
पुरुषकारेण	उद्यमेन	उद्योग करने से
अशेषाः	सकलाः	सम्पूर्ण
अभिमतसिद्धिः	अभीष्टसिद्धिः	लक्ष्य की प्राप्ति
दैवम्	भाग्यम्	भाग्य
अदृष्टाख्यः	अदृष्टनामधारी	अदृष्ट नामक
महान्तः	महापुरुषाः	महान् लोग
साधयितुम्	निष्पादयितुम्	पूरा करने के लिए
बिभर्ति	धारयति	धारण करता है
निवर्त्यताम्	प्रत्यागम्यताम्	लौटा जाए
प्रभूतम्	अत्यधिकम्	अधिक
रूप्यमयी	रजतमयी	चाँदी की
प्रहर्षितः	प्रहृष्टः	प्रसन्न

अग्रेसरस्य	अग्रयायिनः	आगे जाने वाले का
निपपात	अपतत्	गिर गया
अभिधाय	कथयित्वा	कह कर
अब्रवीत्	अकथयत्	कहा
यान्तु	गच्छन्तु	जायें
वेत्सि	जानासि	जानते हो
प्राक्	प्रथमम्	पहले
नूनम्	अवश्यम्	निश्चय ही
अर्कः	भानुः	सूर्य
तनुः	देहः	शरीर
सन्तप्तः	पीडितः	आकुल
च्युतः	भ्रष्टः	गिरा हुआ (भटका हुआ)
बभ्राम (Öभ्रम् + लिट्)	भ्रमणं कृतवान्	भ्रमण किया
पिपासाकुलितः	तृषार्तः	प्यास से पीडित
आलापयिष्यति	कथयिष्यति	कहेगा
आह	बवीति	कहता है

व्याकरणम्

(क) सन्धिविच्छेद

कस्मिंश्चित् – कस्मिन् + चित्

दारिद्र्योपहता – दारिद्र्य + उपहता

धिगियम् – धिक् + इयम्

उक्तञ्च – उक्तम् + च

कुत्रचिदर्थाय – कुत्रचित् + अर्थाय

यावन्निर्गच्छन्ति – यावत् + निः + गच्छन्ति

ततस्तैरभिहितम् – ततः + तैः + अभिहितम्

धनाप्तिर्मृत्युर्वा	–	धन + आप्तिः + मृत्युः + वा
भविष्यतीति	–	भविष्यति + इति
सोऽप्यदृष्टाख्यः	–	सः + अपि + अदृष्ट + आख्यः
तत्कथ्यतामस्माकम्	–	तत् + कथ्यताम् + अस्माकम्
कश्चिद्धनोपायः	–	कः + चित् + धन + उपायः
वयमप्यतिसाहसिकाः	–	वयम् + अपि + अतिसाहसिकाः
समुद्रादन्यः	–	समुद्रात् + अन्यः
सिद्ध्यर्थम्	–	सिद्धि + अर्थम्
प्रोचुः	–	प्र + ऊचुः
तदुत्तिष्ठ	–	तत् + उत्तिष्ठ
सोऽब्रवीत्	–	सः + अब्रवीत्
त्रयोऽप्यग्रे	–	त्रयः + अपि + अग्रे
किञ्चिन्मात्रम्	–	किम् + चित् + मात्रम्
द्वावप्यग्रे	–	द्वौ + अपि + अग्रे
तयोरपि	–	तयोः + अपि
गच्छतोरेकस्याग्रे	–	गच्छतः + एकस्य + अग्रे
सुवर्णादन्यन्न	–	सुवर्णात् + अन्यत् + न
किञ्चिदुत्तमम्	–	किम् + चित् + उत्तमम्
गच्छन्नेकाकी	–	गच्छन् + एकाकी
इतश्चेतश्च	–	इतः + च + इतः + च
स्वेच्छया	–	स्व + इच्छया
स्थलोपरि	–	स्थल + उपरि
कुत्रचिज्जलम्	–	कुत्रचित् + जलम्
प्रवदतस्तच्चक्रम्	–	प्रवदतः + तत् + चक्रम्
तत्क्षणात्तस्य	–	तत् + क्षणात् + तस्य

ममाप्येवमेतच्छिरसि – मम + अपि + एवम् + एतत् + शिरसि

कदैतदुत्तरिष्यति – कदा + एतत् + उत्तरिष्यति

त्वमिव – त्वम् + इव

धृतसिद्धवर्तिरेवमागत्य – धृतसिद्धवर्तिः + एवम् + आगत्य

(ख) समासः

ब्राह्मणपुत्राः – ब्राह्मणस्य पुत्राः (षष्ठी तत्पुरुष समास)

दारिद्र्योपहताः – दारिद्र्येन उपहताः (तृतीया तत्पुरुष स०)

बहुकण्टकावृतम् – बहूनि कण्टकानि (कर्मधारय) तैः आवृतम् (तृतीया तत्पुरुष स०)

बन्धुमध्ये – बन्धूनां मध्ये (षष्ठी तत्पुरुष)

कृतस्नानाः – कृतं स्नानं यैः ते (बहुव्रीहि समास)

धनाप्तिः – धनस्य आप्तिः (षष्ठी तत्पुरुष)

स्वेच्छया – स्वस्य इच्छया (षष्ठी तत्पुष)

बहूपायम् – बहवः उपायाः यस्मिन् तत् (बहुव्रीहि)

सिद्धियात्रिकाः – सिद्धेः यात्रिकाः (षष्ठी तत्पुरुष)

मार्गच्युतः – मार्गात् च्युतः (पञ्चमी तत्पुरुष)

ग्रीष्मसन्तप्ततनुः – ग्रीष्मेन सन्तप्ता (तृतीया तत्पुरुष) तथाभूता तनुः यस्य सः (बहुव्रीहि)

पिपासाकुलितः – पिपासया आकुलितः (तृतीया तत्पुरुष)

भ्रमच्चक्रमस्तकम् – भ्रमत् च तत् चक्रं भ्रमच्चक्रम् (कर्मधारय स०) भ्रमच्चक्रं मस्तके यस्य तम् भ्रमच्चक्रमस्तकम् (बहुव्रीहि स०)

सिद्धवर्तिचतुष्टयम् – सिद्धाः वर्तयः, तासां चतुष्टयम् (कर्मधारयः, षष्ठी तत्पुरुष)

(ग) व्युत्पत्तिः (प्रकृति-प्रत्यय विभागः)

उक्तम् – Öवच् + क्त

संमन्त्र्य – सम् + Öमन्त्र् + ल्यप्

परित्यज्य - परि + Öत्यज् + ल्यप्

प्रस्थिताः - प्र + Öस्था + क्तः

प्रणम्य - प्र + Öनम् + ल्यप्

पृष्टः - Öप्रच्छ् + क्त

समायाताः - सम + आ + Öया + क्त

कृत्वा - Öकृ + क्त्वा

गृहीत्वा - Öग्रह् + क्त्वा

निवृत्तः - नि + Öवृत् + क्त

उक्त्वा - Öवच् + क्त्वा

आदाय - आ + Öदा + ल्यप्

प्रहृष्टः - प्र + Öहृष् + क्त

दृष्ट्वा - Öदृश् + क्त्वा

अभ्यासः (मौखिकः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन दत्त–**

(क) गृहं परित्यज्य ब्राह्मणपुत्राः प्रथमं कुत्र गताः?

(ख) योगी भैरवानन्दः तान् किम् आर्पयत्?

(ग) ताम्रस्य अनन्तरं तेन किं प्राप्तम्?

(घ) तृतीयः ब्राह्मणः खनित्वा किम् अपश्यत्?

(ङ) अतिलोभाभिभूतस्य जनस्य मस्तके किं भ्रमति?

2. **सन्धिविच्छेदं कुरुत–**

इतश्चेतश्च, किञ्चिन्मात्रम्, त्रयोऽप्यग्रे, समुद्रादन्यः, तयोरपि

3. **समासविग्रहं कुरुत–**

पिपासाकुलितः, स्वेच्छया, कृतस्नानाः, बन्धुमध्ये, धनाप्तिः

4. **प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत–**

प्रणम्य, परित्यज्य, आदाय, उक्त्वा, प्रस्थितः

5. **विपरीतार्थकान् शब्दान् वदत–**

बन्धुः, निश्चयः, क्षितिः, आदाय, अस्माकम्

अभ्यासः (लिखितः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत–**

(क) कस्मिंश्चिदधिष्ठाने के वसन्ति स्म?

(ख) 'गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम्'– एतत् कस्य वचनमस्ति?

(ग) ते किं संमन्त्र्य स्वदेशं परित्यज्य प्रस्थिताः?

(घ) स्वर्णभूमिं दृष्ट्वा तृतीयः ब्राह्मणपुत्रः किम् अवदत्?

(ङ) भैरवानन्दः किम् अपृच्छत्?

2. **अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–**

(क) ते चापि दारिद्र्योपहता मन्त्रं चक्रुः।

(ख) बन्धुमध्ये धनहीनजीवितं न वरम्।

(ग) अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्य अग्रेसरस्य वर्तिः निपपात।

(घ) सिद्धिमार्गच्युतः सः इतश्चेतश्च बभ्राम।

(ङ) सः यावत् खनति तावत् सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा प्राह।

3. **अधोलिखित-क्रियापदानां स्ववाक्येषु संस्कृते प्रयोगं कुरुत–**

गच्छाम:, अभिहितम्, प्राक्, तिष्ठसि, उक्त्वा

4. **कोष्ठान्तर्गतानां शब्दानां साहाय्येन रिक्तस्थानानि पूरयत–**

प्रदेशं, नाहमग्रे, वेत्सि, रत्नानि, स्वर्णम्

(क) सोऽब्रवीत्– यान्तु भवन्त:, ················ यास्मि।

(ख) स प्राह– 'मूढ! न किञ्चिद् ················।

(ग) अथासौ यावन्तं ················ खनति तावत्ताम्रमयी भूमि:।

(घ) तृतीय: यथेच्छया ················ गृहीत्वा निवृत्त:।

(ङ) नूनम् अत:परं ················ भविष्यन्ति।

5. **रेखाङ्कि.तपदेषु प्रयुक्तां विभक्तिं लिखत–**

(क) भो मूढ! किम् <u>अनेन</u> क्रियते?

(ख) <u>रामस्य</u> भ्राता कुत्र गत:?

(ग) मह्यं फलं रोचते।

(घ) <u>स:</u> <u>गृहात्</u> बहि: अगच्छत्।

(ङ) एक<u>स्मिन्</u> नगरे एक: नृप: आसीत्।

योग्यता-विस्तार:

1. (क) पूर्वकालिक क्रिया ('करके' अर्थवाली) का अनुवाद करने के लिए क्त्वा अथवा ल्यप् प्रत्यय का प्रयोग करते हैं। क्त्वा में त्वा और ल्यप् में य शेष बचता है जो धातु से लगता है। उपसर्ग युक्त धातु से क्त्वा के स्थान में ल्यप् प्रत्यय लगता है। यथा–

धातव:	प्रत्यय:	पदानि	अर्था:
Öकृ +	क्त्वा	कृत्वा	करके
Öदृश् +	क्त्वा	दृष्ट्वा	देखकर
Öपठ् +	क्त्वा	पठित्वा	पढ़कर

Öगम् +	क्त्वा	गत्वा	जाकर
Öस्था +	क्त्वा	स्थित्वा	बैठकर
Öखन् +	क्त्वा	खनित्वा	खोदकर
आ + Öगम् +	ल्यप्	आगम्य	आकर
प्र + Öविश् +	ल्यप्	प्रविश्य	प्रवेशकर
वि + Öचर् +	ल्यप्	विचार्य	विचार कर
अभि + Ödha +	ल्यप्	अभिधाय	बोलकर

(ख) माध्यमिक स्तर तक बच्चों के लिए लट्, लृट् और विधिलिङ् लकार के अध्यापन की व्यवस्था है। परंतु इस पाठ में तथा प्राय: साहित्य में लिट् लकार का प्रयोग बहुत मिलता है। इस का प्रयोग परोक्ष भूतकाल में होता है। अत: लिट् लकार का धातुरूप प्रथमपुरुष में दिया जा रहा है।

Öकृ करना-परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	चकार	चक्रतु:	चक्रु:

आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे

Öब्रू =बोलना (उभयपदी) परस्मैपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	उवाच	ऊचतु:	ऊचु:

आत्मनेपद

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	ऊचे	ऊचाते	ऊचिरे

क्षिप्रा - यह मध्यप्रदेश में बहनेवाली एक नदी है।

महाकाल - मध्यप्रदेश के उज्जैन में महाकाल महादेव का प्रसिद्ध मंदिर है।

भैरवानन्द - एक कौल संन्यासी जो शिव और शक्ति का उपासक होता है।

सिद्धियात्रिक - सिद्धिप्राप्ति हेतु यात्रा पर चलने वाला व्यक्ति।

अग्नि तीन प्रकार की होती है। दावाग्नि, जठराग्नि और वडवाग्नि।

समुद्र में रात को नाविकों को अग्नि की चमक दिखाई पड़ती है। उसे **बडवानल** या **वडवाग्नि** कहते हैं।